

GOSPODARSTWO DOMOWE

WYMIAR SPOŁECZNO-EKONOMICZNY

Co mówi statystyka

DR ARTUR POLLOK

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

Najpełniejszych informacji o liczbie i strukturze gospodarstw domowych w naszym kraju, sklasyfikowanych pod względem wielu cech demograficznych oraz społeczno-ekonomicznych, dostarczają wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań. Tym badaniem statystycznym obejmuje się bowiem wszystkie osoby na stałe zamieszkujące terytorium Polski, bez względu na to, czy w czasie spisu przebywały one w kraju czy za granicą, jak również osoby przebywające czasowo w Polsce (obowiązkowo spisowego nie ogranicza posiadanie obcego obywatelstwa czy innej narodowości). Narodowe Spisy Powszechne Ludności i Mieszkań przeprowadzane są w odstępach ok. 10-letnich; dwa ostatnie spisy odbyły się w naszym kraju w latach 1988 i 2002.

Gospodarstwo domowe definiowane jest w spisach ludności jako zespół osób spokrewnionych lub niespokrewnionych, mieszkających razem i wspólnie utrzymujących się. Definicja ta nie określa minimalnej liczby osób koniecznych do utworzenia gospodarstwa domowego, jak również nie wymaga od każdego gospodarstwa spełnienia warunku odrębnego zamieszkiwania. W ten sposób gospodarstwo domowe może być podmiotem nie tylko wieloosobowym, lecz także jednoosobowym, czyli stworzonym przez osoby samotne

mieszkające samodzielnie lub z innymi osobami, ale utrzymujące się odrębnie. Podobnie, w jednym mieszkaniu może przebywać kilka gospodarstw domowych (bez względu na liczbę osób je tworzących), pod warunkiem, że każde z nich utrzymuje się oddzielnie. W każdym gospodarstwie domowym wyodrębnia się jego „głowę”, za którą uznaje się tę osobę, która całkowicie lub w przeważającej części dostarcza środków utrzymania danemu gospodarstwu (jeżeli w danym gospodarstwie są dwie lub więcej takie osoby, za jego „głowę” uznaje się osobę rozporządzającą środkami utrzymania).

W wyniku ostatniego spisu stwierdzono, że w końcu maja 2002 r. ludność Polski liczyła 38 230,1 tys. osób i w porównaniu z poprzednim spisem powszechnym przeprowadzonym w 1988 r. zwiększyła się o 351 tys. osób, co daje zaledwie 0,9% przyrostu ogólnej liczby mieszkańców naszego kraju (w 1988 r. liczba ludności wynosiła 37 879,1 tys. osób). Z ogólnej liczby ludności Polski w skład gospodarstw domowych w 2002 r. wchodziło 37 812,7 tys. osób (tj. 98,9%). Pozostała grupa ludności, a więc 417,3 tys. osób (1,1%), zamieszkiwała w tzw. gospodarstwach zbiorowych (czyli obiektach zbiorowego zakwaterowania, np. domach opieki społecznej, zakładach opiekuńczo-leczniczych, kla-

Tabela I
Gospodarstwa domowe i ludność w latach 1988 i 2002

Wyszczególnienie	Gospodarstwa domowe			Ludność w gospodarstwach domowych			Przeciętna liczba osób w gospodarstwie domowym	
	1988	2002	1988=100	1988	2002	1988=100	1988	2002
	w tysiącach			w tysiącach				
Ogółem	11970,4	13337,0	111,4	37114,3	37812,7	101,9	3,10	2,84
Miasta	7864,1	8964,5	114,0	22518,1	23268,3	103,3	2,86	2,60
Wieś	4106,3	4372,5	106,5	14596,2	14544,4	99,6	3,55	3,33

Źródło: [5, s. 74].

sztorach, internatach, hotelach, domach wczasowych itp.).

Jak informują dane zawarte w tabeli 1, w 2002 r. w Polsce było 13 337 tys. gospodarstw domowych, tj. o 1366,6 tys. (a więc o 11,4%) więcej niż w grudniu 1988 r. Liczba gospodarstw domowych w miastach wynosiła 8964,5 tys. i zwiększyła się w analogicznym okresie o 1100,4 tys. (tj. o 14%), zaś na wsi wynosiła 4372,5 tys. i zwiększyła się o 266,3 tys. (czyli o 6,5%). Liczba osób wchodzących w skład gospodarstw domowych wzrosła w tym okresie o 698,4 tys. osób (1,9%). Populacja miejska gospodarstw powiększyła się o 750,2 tys. osób (3,3%), natomiast wiejska uległa zmniejszeniu o 51,8 tys. (0,4%).

Odmienna dynamika liczby gospodarstw domowych względem dynamiki ludności wchodzącej w ich skład, przy przewadze tej pierwszej, doprowadziła do zmiany wielkości gospodarstw domowych (mierzonej średnią liczbą osób w gospodarstwie). W konsekwencji liczba

jak i w 2002 r., była zdecydowanie większa niż na wsi (ok. 2-krotnie). Wynika to oczywiście z faktu, że w miastach mieszka więcej ludności wchodzącej w skład gospodarstw domowych niż na wsi (w 2002 r. relacja ta kształtowała się na poziomie 61,5% względem 38,5%), ale również z tego, że gospodarstwa w miastach są zdecydowanie mniejsze, zaś na wsi czę-

»»» Gospodarstwo domowe definiowane jest w spisach ludności jako zespół osób spokrewnionych lub niespokrewnionych, mieszkających razem i wspólnie utrzymujących się.

Tabela 2
Gospodarstwa domowe według liczby osób w latach 1988 i 2002
(w % ogółu gospodarstw domowych)

Lata	Liczba osób w gospodarstwie domowym					
	1	2	3	4	5	6 i więcej
1988	18,3	22,3	20,3	22,0	9,8	7,3
2002	24,8	23,2	19,9	18,0	8,2	5,9

Źródło: [1, s. 23].

ludności wchodzącej w skład gospodarstw domowych w 2002 r. zmniejszyła się w stosunku do 1988 r., i to zarówno na wsi, jak i w miastach. W 2002 r. gospodarstwo domowe tworzyło przeciętnie 2,84 osoby, podczas gdy w 1988 r. 3,1 osoby.

Spadek wielkości gospodarstw domowych był spowodowany przede wszystkim zmniejszeniem się wielkości polskich rodzin. Jak wskazują bowiem wyniki badań procesów demograficznych, w latach 90. XX w. rozwój demograficzny naszego kraju uległ zahamowaniu. Przede wszystkim nastąpił głęboki spadek liczby urodzeń, a w konsekwencji gwałtowne obniżenie się tempa przyrostu naturalnego ludności. Występująca depresja demograficzna nie miała dotąd precedensu w powojennej historii Polski. Począwszy od 1999 r. liczba ludności w Polsce zmniejsza się, na co poza znikomym przyrostem naturalnym składa się ujemne saldo migracji zagranicznych ludności (znacznie przewyższające saldo narodzin i zgonów). Drugim zasadniczym czynnikiem, który nie pozostał bez wpływu na spadek przeciętnej liczby osób w gospodarstwach domowych był znaczny wzrost odsetka gospodarstw tworzonych przez jedną osobę.

Jak wynika z przedstawionych danych, liczba gospodarstw domowych w miastach, zarówno w 1988 r.,

ściej występuje model gospodarstwa tworzonego przez rodziny mieszkające w tym samym mieszkaniu (domu rodzinnym) i utrzymujące się z pracy w rodzinnym gospodarstwie rolnym.

W tabeli 2 zaprezentowano zmiany, jakie zaszły w latach 1988 i 2002 w strukturze gospodarstw domowych pod względem liczby osób je tworzących.

W badanym okresie wyraźnie zauważalny jest wzrost odsetka gospodarstw domowych 1-osobowych (o 6,5 punktu proc.). Jeżeli uwzględnia się w analizie wiek osób tworzących gospodarstwa 1-osobowe, to okazuje się, że przyrost liczby tych gospodarstw dotyczy głównie osób młodych w wieku poniżej 30 lat. W 2002 r. udział gospodarstw 1-osobowych tworzonych przez osoby z tej grupy wiekowej

Tabela 3
Gospodarstwa domowe według głównego źródła utrzymania w latach 1988 i 2002

Wyszczególnienie	Ogółem	Główne źródło utrzymania gospodarstwa domowego				
		w tym				
		dochody z pracy w sektorze publicznym	dochody z pracy w sektorze prywatnym	z niezarobkowych źródeł razem	w tym z emerytur i rent	na utrzymaniu
	w tys.	w odsetkach				
1988	11970,6	55,0	17,9	27,1	26,2	.
2002	13337,0	19,5	32,1	43,0	37,6	4,1

Źródło: [2, s. 44 i 46].

w ogólnej ich liczbie wynosił 14,9%, a w porównaniu z poprzednim spisem (1988 r.) zwiększył się o prawie 5 punktów proc. Uwzględniając dodatkowo spadek udziału gospodarstw 1-osobowych tworzonych przez osoby starsze w wieku 60 lat i więcej o 5,6 punktu proc., to z wysokim prawdopodobieństwem przyczyn

tego zjawiska można upatrywać w dążeniu młodych ludzi do usamodzielnienia się, jak również odkładania przez nich na przyszłość decyzji o założeniu rodziny. Ostatni z wymienionych czynników może wynikać z dwóch odmiennych przesłanek: 1) silnego zaangażowania w szybkie osiągnięcie kariery zawodowej (a więc braku czasu na życie rodzinne) lub 2) niestabilizowanej sytuacji zawodowej, składającej się na brak poczucia bezpieczeństwa ekonomicznego (czyli obawy przed ryzykiem utraty środków na utrzymanie rodziny).

Poza gospodarstwami 1-osobowymi w rozpatrywanym okresie wzrósł także nieznacznie (o 0,9 punktu proc.) odsetek gospodarstw 2-osobowych. W przypadku pozostałych gospodarstw klasyfikowanych według liczby osób, a więc począwszy od 3-osobowych, odnotowano spadek ich łącznego udziału o 7,4 punktu proc., przy czym w największym stopniu zmiana ta dotyczyła gospodarstw 4-osobowych. Na pewno jest to związane – przynajmniej po części – ze zmniejszaniem się liczby zawieranych małżeństw (a co za tym idzie – ze spadkiem liczby urodzeń), ale może to również wynikać z przemian świadomościowych w funkcjonowaniu społeczeństwa, polegających na ograniczaniu liczby potomstwa z pobu-

Tabela 4

Struktura gospodarstw domowych według grup społeczno-ekonomicznych w latach 1988 i 2002 (w %)

Gospodarstwa domowe	1988	2002
Pracowników	51,4	38,3
Pracowników użytkujących gospodarstwo rolne (działkę rolną)	11,7	2,7
Rolników	7,6	4,3
Pracujących na własny rachunek	3,4	6,5
Emerytów	25,1	24,2
Rencistów	25,1	13,4
Utrzymujących się z innych niezarobkowych źródeł	0,8	5,4
Utrzymujących się z dochodów z własności	.	0,1
Pozostałe	.	5,1

Źródło: [2, s. 47 i 48].

trzeb całego gospodarstwa, plasuje się na drugim miejscu pod względem wysokości łącznego dochodu.

Dane na temat kształtowania się w latach 1988 i 2002 głównego źródła utrzymania gospodarstw domowych w ujęciu rodzajowym oraz sektorowym zestawiono w tabeli 3.

W 2002 r. dochody z pracy (w sektorze prywatnym i publicznym) były źródłem utrzymania dla 51,6% gospodarstw domowych. W 1988 r. praca stanowiła źródło utrzymania dla 72,9% gospodarstw domowych, co oznacza zmniejszenie się udziału gospodarstw utrzymujących się z pracy o przeszło 21 punktów proc. Zjawisko to należy wiązać głównie z niekorzystną sytuacją na rynku pracy (pokaźne rozmiary bezrobocia) oraz postępującym procesem starzenia się ludności naszego kraju. W praktyce oznacza to przesunięcie znacznej liczby osób ze sfery wytwarzania do sfery socjalnej.

Przemiany w strukturze własnościowej gospodarki (odejście od własności ogólnospołecznej w kierunku własności prywatnej) spowodowały, że w 2002 r. w porównaniu z 1988 r. praca w sektorze publicznym przestała dominować jako główne źródło utrzymania gospodarstw domowych. W okresie tym odnotowano znaczny wzrost odsetka gospodarstw utrzymujących się z pracy w sektorze prywatnym (z 17,9% do 32,1%).

☛☛☛ Z ogólnej liczby ludności Polski w skład gospodarstw domowych w 2002 r. wchodziło 37 812,7 tys. osób (tj. 98,9%).

dek ekonomiczno-zawodowych, co jest charakterystyczne dla krajów wysoko rozwiniętych.

Wyniki spisu powszechnego umożliwiają również wszechstronną analizę gospodarstw domowych z punktu widzenia źródeł ich utrzymania. Dane na ten temat mają wyłącznie charakter ilościowy, tzn. nie zawierają żadnych informacji kwotowych o jakichkolwiek przychodach uzyskiwanych przez poszczególnych członków gospodarstw domowych. Poza względami metodycznymi (czyli problemami związanymi z zaniżaniem lub zawyżaniem przez osoby badane kwot tych przychodów) jest to również podyktowane względami bezpieczeństwa, mającymi na celu ochronę poszczególnych osób w związku z procedurą spisową.

Źródła utrzymania gospodarstw domowych (główne i dodatkowe) wynikają z indywidualnych źródeł dochodów uzyskiwanych przez poszczególnych członków gospodarstw w ciągu 12 miesięcy poprzedzających spis. Na potrzeby spisu główne źródło utrzymania zdefiniowano jako takie źródło, z którego pochodzi przevažająca część środków w budżecie danego gospodarstwa domowego, przeznaczona na zaspokojenie potrzeb wszystkich jego członków. Za źródło dodatkowe przyjęto zaś uważać to, które służąc zaspokojeniu po-

☛☛☛ W miastach mieszka więcej ludności wchodzącej w skład gospodarstw domowych niż na wsi (w 2002 r. relacja ta kształtowała się na poziomie 61,5% względem 38,5%)

Oznacza to, że podczas gdy w 1988 r. dochód z pracy w tym sektorze stanowił główne źródło utrzymania dla prawie co szóstego gospodarstwa domowego, to w 2002 r. dla co trzeciego.

W ciągu 14 lat dzielących obydwa ostatnie spisy nastąpił znaczny, bo ponad 1,5-krotny wzrost liczby gospodarstw domowych, dla których główne źródło utrzymania pochodzi z niezarobkowego źródła. O ile

w 1988 r. zbiorowość tych gospodarstw stanowiła 27,1% ogólnej liczby gospodarstw domowych, o tyle w 2002 r. wynosiła aż 43%, co oznacza wzrost tego udziału o 15,9 punktów proc. Wśród gospodarstw domowych utrzymujących się z niezarobkowych źródeł najliczniejszą grupę stanowią gospodarstwa utrzymujące się z emerytur i rent. Wyniki ostatniego spisu wykazały, że gospodarstwa te stanowią 37,6% ogółu gospodarstw domowych. W 1988 r. udział gospodarstw emerytów i rencistów wynosił 26,2%.

W spisie przeprowadzonym w 2002 roku po raz pierwszy wyodrębniono oddzielnie gospodarstwa domowe utrzymujące się z dochodów z własności (np. z tytułu oddanych w dzierżawę gruntów rolnych, dochodów z lokat kapitałowych, odsetek od oszczędności i udziału w zyskach przedsiębiorstw) oraz pozostające wyłącznie lub głównie na utrzymaniu osób spoza gospodar-

W 2002 r. w porównaniu z 1988 r. praca w sektorze publicznym przestała dominować jako główne źródło utrzymania gospodarstw domowych. W okresie tym odnotowano znaczny wzrost odsetka gospodarstw utrzymujących się z pracy w sektorze prywatnym (z 17,9% do 32,1%).

stwa. Dochody z własności jako główne źródło utrzymania zadeklarowało podczas tego spisu zaledwie 0,1% ogółu gospodarstw domowych, natomiast pozostawanie w przeważającej mierze na utrzymaniu – 4,1% gospodarstw (oznacza to, że osoby tworzące te gospodarstwa nie posiadały własnych źródeł dochodów bądź posiadane środki były niewystarczające).

Na podstawie informacji o głównym (lub wyłącznym) i dodatkowym źródle utrzymania gospodarstwa domowe klasyfikowane są według tzw. grup społeczno-ekonomicznych (zob. tabela 4). W spisie przeprowadzonym w 1988 r. wyróżniano 6 takich grup gospodarstw domowych, a w 2002 r. – 9.

W analizowanym okresie zmniejszył się znacznie udział gospodarstw pracowników, wynosząc w 2002 r. 38,3% ogółu gospodarstw domowych oraz pracowników użytkujących gospodarstwo rolne, który ukształtował się na poziomie 2,7%. Nastąpił natomiast prawie 2-krotny wzrost udziału gospodarstw utrzymujących się z pracy na własny rachunek, na co miał wpływ dy-

namiczny rozwój sektora prywatnego. Udział grupy gospodarstw domowych rolników w stosunku do ogółu gospodarstw domowych zmniejszył się blisko o połowę, tj. do poziomu 4,3%. Wyraźnie zauważalne jest, że praca w swoim gospodarstwie rolnym (działce rolnej) w coraz mniejszym stopniu stanowi źródło utrzymania gospodarstw domowych. Obok spadku udziału gospodarstw rolników świadczy o tym również przeszło 4-krotne zmniejszenie się udziału gospodarstw pracowników użytkujących gospodarstwo rolne (działkę rolną) z 11,7% do 2,7%.

Przy ogólnie malejącym udziale gospodarstw utrzymujących się z pracy, widoczna jest tendencja wzrostowa udziału gospodarstw utrzymujących się z niezarobkowych źródeł. Przesunięcie na korzyść niezarobkowego źródła spowodowało znaczny wzrost liczby i udziału gospodarstw domowych emerytów i rencistów w ogólnej liczbie gospodarstw domowych (z 25,1% do 37,6%, a więc o 12,5 punktów proc.). W dużym stopniu zwiększył się również udział gospodarstw utrzymujących się z innych niezarobkowych źródeł, a więc np. z zasiłków dla bezrobotnych czy zasiłków z pomocy społecznej (z 0,8% do 5,4%). Łączny udział gospodarstw domowych utrzymujących się z niezarobkowych źródeł jest niepokojąco wysoki, w 2002 r. stanowił bowiem aż 43% ogółu gospodarstw domowych.

Dwie ostatnie grupy gospodarstw domowych ujęte w tabeli 4 mają znikomy lub stosunkowo niewielki udział w całej ich zbiorowości. Są to gospodarstwa domowe utrzymujące się z dochodów z własności (których udział wyniósł 0,1%) oraz grupa pozostałych gospodarstw, gdzie włączono gospodarstwa pozostające na utrzymaniu i o nieustalonym źródle utrzymania (które stanowiły łącznie 5,1%).

Przeprowadzona analiza pozwala stwierdzić, że poważne przekształcenia w obiektywnych wymiarach położenia społeczno-ekonomicznego gospodarstw domowych w Polsce, jakie zaszły w następstwie transformacji systemowej, wywołały znaczne procesy dostosowawcze tego podmiotu zarówno w jego wewnętrznej strukturze, jak i w sposobie funkcjonowania w otoczeniu zewnętrznym (a więc w gospodarce i relacjach z innymi uczestnikami rynku). Wpływ przekształceń gospodarczych na funkcjonowanie gospodarstw domowych wiąże się głównie z rykowymi mechanizmami alokacji zasobów w gospodarce (w tym przypadku zwłaszcza z sytuacją na rynku pracy) oraz z rozwojem sektora prywatnego. Gospodarstwo domowe jest bowiem mikroukładem, który przekształca się pod wpływem zmian makrostrukturalnych.

Artur Pollok
Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

Literatura

- 1) Gospodarstwa domowe i rodziny, GUS, Warszawa 2003.
- 2) Ludność i gospodarstwa domowe. Stan i struktura społeczno-ekonomiczna, GUS, Warszawa 2003.
- 3) Metodologia Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002, GUS, Warszawa 2003.
- 4) Podstawowe informacje o rozwoju demograficznym Polski w latach 1990 – 2000, GUS, Warszawa 2001.
- 5) Raport z wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002, GUS, Warszawa 2003.
- 6) Warunki mieszkaniowe gospodarstw domowych i rodzin, GUS, Warszawa 2002.